

ליסודות המצוה של בנית בית הכנסת כמקום תפילה קבוע לציבור

בית הכנסת היה והווה המוסד המרכזי לחיים של יהדות, מקום תפילה, כנסת, כשמו, מלשון כינוס והתקבצות. אל בין כתליו מתכנס הציבור בימי חול, בשבתות ובמועדים, בימי עצרות ובימי שמחות לעם.

הוא גם בית מדרש, מקום ויעודם של תלמידי חכמים, מקום למודי התורה והשתתפותם של תינוקות של בית רבן, מקום ישיבתם של עשרת בטלני העיר, הממיתים עצמם באהלה של תורה.

עמדתו הנוכחית של מוסד עליון זה, בחיי הרוח הציבוריים של האומה, היא פרי השתלשלות של דורות. תולדות בית הכנסת בישראל, שעדיין לא נכתבו בהיקף הראוי, מקורות להם פזורים בתלמוד – ביחוד במסכתות ברכות ומגילה, בספרות הגאונים הראשונים והאחרונים. דינו והלכותיו מהווים מקצוע שלם בתורה.

*

בימי המשכן, הבמות והמקדש (בית ראשון), היתה עבודת ה' מתבטאת בעיקר בקרבנות, שהיו פולחן-מלכות של עולם, קבוע, מסודר מדי יום ביומו. על סדר העבודה, נאמרו תפילות. אך אלה היו תפילות על הקרבנות או תפילות לרגל מאורעות מיוחדים, שנתרחשו פעם בפעם ואשר בהם או מחמתם נשאו השופט, המלך, הכהן הגדול – נשיאי העם, תפילה על עצמם ועל עמם. לא היו להם, לישראל, בקשות והודאות מנוסחות בגזירת הכתוב, אלא ארבעה ואלו הן: ברכת כהנים, פרשת עגלה ערופה, מקרא בכורים ווידוי מעשר. (שאר תפילות כגון: ק"ש וסיפור יציאת מצרים בליל פסח, אינם בגדר תפילה-בקשה). ארבע אלו נאמרות ככתבן וכלשונו. זולתן, היה כל אדם רשאי להרבות בתחינה ובבקשה בלשונו ובסגנונו. מכאן לשון הרמב"ם בהלכות תפילה פ"א ה"א: "מצות עשה להתפלל בכל יום, שנאמר: "ועבדתם את ה' אלקיכם" (בספרי דברים פ"א ה"א) נ וכן במסכת תענית ב, א' ובירושלמי ברכות פ"ד ה"א: "ולעבדו זו תפילה", מפי השמועה למדו: שעבודה זו היא תפילה שנאמר ולעבדו... ואין מנין התפילות מן התורה ואין משנה (בדפוס רומי שנת רמ: חיוב) "התפלה הזאת מן התורה".

וכן הרמב"ן שהשיג על הרמב"ם וסובר שתפילה מדרבנן, מצטט בספר המצוות שורש א, ט: "שפתיים מדבר כפי יכלתו ובכל עת שירצה... וכן היה הדבר תמיד ממש רבינו ועד עזרא... כיון שגלו ישראל... ונולדו להם בנים בארצות הגויים ואותן הבנים נתבלבלה שפתם והיתה שפת כל אחד ואחד מעורבת מלשונות הרבה... ומפני זה כשהיה אחד מהם מתפלל, תקצר לשונו לשאול חפציו או להגיד שבח הקדוש ברוך הוא בלשון הקודש... וכיון שראה עזרא ובית דינו כך, עמדו ותקנו להם י"ח ברכות על הסדר...".

מקור לברור דברים אלו של הרמב"ם, מצוי במסכת ברכות דף ל"ג א: "אנשי כנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות, תפילות, קדושות והבדלות". לכאורה, נראה שהרמב"ם פוסק כדעת רבי יהושע בן לוי, במחלוקת שבינו לבין רבי יוסי ב"ר חנינא, שבמסכת ברכות כ"ו ב: "רבי יוסי ב"ר חנינא אומר: תפילות אבות תיקנום, ורבי יהושע בן לוי אומר: תפילות כנגד תמידין תקנום". אך מסתבר יותר שהרמב"ם מסתמך על הירושלמי בברכות פ"ד ה"א. שם מביא הירושלמי את המחלוקת בגירסא אחרת: "רבי יהושע בן לוי אומר: תפילות מאבות למדום, ואילו רבנן סוברים: תפילות מתמידין גמרו". משמע שלדעת הירושלמי, כולם סוברים שהתפילות כסדרן – תקנת אנשי כנסת הגדולה. אלא שהמחלוקת מהיכן למדום, מאבות מתמידין או כנגד שלש פעמים שהיום משתנה על הבריות, כפי שמובא שם בשם רבי שמואל ב"ר נחמני. (מסתברת יותר גירסת הירושלמי, שהרי לפי הבבלי סובר רבי יוסי ב"ר חנינא, שחיוב סדר תפילות בכל יום, הוא קדום ביותר, עוד מתקופת האבות. וא"כ לפלא הדבר, שלא מצינו ענין תפילות אלו בכתוב, אלא ברמז). מתקבל על הדעת, שגירסת הירושלמי היא מקורה של דעת הרמב"ם המוחלטת והפסקנית – ולפי דעת כל החכמים – שתפילות על הסדר, הן תקנת עזרא ובית דינו ובכך תלויה גם דעת הרמב"ן בהשגותיו לספר המצוות, הסובר: שכל ענין מצות התפילות היא דרבנן.

ראוי לציין, כי רק תיקון עיקרי שמונה עשרה הברכות שלש פעמים ביום, הוא מעשה אנשי כנסת הגדולה. ברבות השנים נשתכחו ונתערבבו, עד שבא רבן גמליאל ובית דינו ביבנה והחזירן, כבמסכת מגילה דף יז, ב: "אמר רבי יוחנן.. מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים, תקנו י"ח ברכות על הסדר". ושם דף יח, א: "מאחר דמאה ועשרים זקנים... שמעון הפקולי מה הסדיר? שכחום וחזר וסדרום".

זהו מה שנוגע לענין חיוב (או קבלו על עצמם כחובה), תפילות שלש פעמים ביום. אך בכל זאת לא פסקה תפילה של רשות מישראל, כדברי רבי יוחנן בברכות כא, א: "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו, אלא שצריך שיחדש בה דבר". וכמובא בירושלמי ברכות פ"ד ה"ד: "רי אליעזר היה מתפלל תפילה חדשה בכל יום, ר' אבהו היה מברך ברכה חדשה בכל יום". (ראה רמב"ם פ"א מהלכות תפלה ה"ט ושו"ע אורח חיים סימן קז, סעיף א). "בכל דור ודור אומרים ישראל שירה חדשה. כשם שהבאר נובע מים חדשים כל שעה, כך ישראל אומרים שירה חדשה". (מדרש תהילים פרק פז). פיוטים ושירות מתחדשים ונוספים בכל דור, אך יסוד סידור התפילה, נשאר הסדר שהתקין עזרא וסיעתו.

מן האמור למעלה, מתבקשת מסקנה: שתפילה מסודרת ומחולקת בזמנים קבועים ביום, לא היתה בישראל עד ימי הבית השני, ממילא יש מקום להשערה, שהיא אגב גם דעתם של

ליסודות המצוה של בנית בית הכנסת

קטו

רוב החוקרים, שגם בית כנסת, דהיינו: מקום קבוע מיוחד לתפילה, לא היה בישראל עד לתקופה זו. אכן המקום הראשון, בו נזכר יחוד מקום לתפילה בתנ"ך, מספר על יחוד מקום של יחיד ולא של ציבור. בית הכנסת של יחיד, אין לו קדושת בית הכנסת, לפי שאין דבר שבקדושה פחות מעשרה. (עיין בחידושי הרמב"ן למסכת מגילה דף כז, ב על דברי הגמרא: "מרבית ליחיד ליכא קדושה"), הכוונה לדניאל בעת גלותו מירושלים, ככתוב בספר דניאל פרק ו, יא: "וכיון פתיחן ליה בעליתה נגד ירושלים וזמנין תלתה ביומא הוא ברך על ברכוהי ומצלא ומודא קדם אלקה". דניאל איש חמודות שילם פרים בשפתיו והיה מתפלל ומיחד מקום לתפילה כנגד ירושלים – כתחליף לבית המקדש, שגלתה ממנו שכינה. מכאן יסוד **בית הכנסת בישראל.**

אלא, שלדעה זו יש סתירה מדברי הגמרא במגילה כז, א: "דרש בר קפרא: מאי דכתיב: "וישרוף את בית ה' ואת בית המלך ואת כל בית גדול שרף באש" – בית ה' זה בית המקדש, בית המלך, אלו פלטרין של מלך ואת כל בתי ירושלים כמשמען, ואת כל בית גדול שרף באש, ר' יוחנן ור' יהושע בן לוי, חד אמר: מקום שמגדלין בו תורה וחד אמר: מקום שמגדלין בו תפילה, מ"ד תורה, דכתיב: "ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר", ומ"ד תפילה, דכתיב: "ספרה נא את הגדולות אשר עשה אלישע" ואלישע דעבד ברחמי הוא דעבד". מכאן משמע, שהיו בתי כנסת קיימים בזמן בית המקדש ושרפן נבזראדן בעת חורבן הבית הראשון.

גם ראייה זו אפשר לדחות, בטענה שאינה אלא אסמכתא, כשם שסמכו לתפילות מן התורה, בכמה וכמה בריתות, ותוספת ברורה לענין זה, בירושלמי מגילה פ"ג ה"א, ששם מופיעה דרשת בר קפרא בשינוי הגירסא: "דאמר רבי יהושע בן לוי: וישרף את בית ה', זה בית המקדש ואת בית המלך, זה פלטרין של צדקיהו ואת כל בתי ירושלים, אלו ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות שהיו בירושלים, דאמר ר' פנחס בשם ר' הושעיה: ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות היו בירושלים... וכולהם עלה אספסינוס...". הרי שרבי יהושע בן לוי, רק סמך למעשה שהיה בימי חורבן הבית השני, מן הכתוב על חורבן הבית הראשון.

*

יש תוצאות הלכתיות לבעיה היסטורית זו, המתבטאות במחלוקת אם המצוה ליחד המקום לבית כנסת, היא מן התורה ואם יש בכלל מצוה להכין לו בית, שיכנסו בו לתפילה בכל עת כזו. "כל מקום שיש בו עשרה מישראל צריך להכין לו בית שיכנס בו לתפילה בכל עת תפילה, ומקום זה נקרא בית הכנסת" (הרמב"ם פ"א ה"א מהלכות תפלה). בזוהר רעיא מהימנא פרשת בשלח (נט, ב) נאמר: "פקודא למבני מקדש לתתא כגונא דבי מקדשא לעילא... וההוא בי כנישתא וכו'". משמע מדברי הזוהר, שזוהי מצוה עשה מן התורה, הנכללת בכלל מצות בניית בית המקדש. הראשונים והאחרונים חולקים בדבר. בשדי חמד לרי' חזקיה מדיני, כללים, מערכת ב' כלל מד, מסביר ענין זה באריכות ומביא בשם חכמי ספרד שלש דעות: א. שאין בזה אפילו מצוה מדרבנן והכפיה שכופין בני העיר זא"ז לבנות בית הכנסת, היא ככפיה על שאר צרכי העיר ולא משום קיום מצוה; ב. שיש בדבר מצוה עשה מדרבנן; ג. שנכלל במצוה עשה של: "ועשו לי מקדש" והוא מן התורה.

במחלוקת זו נעוצה מחלוקת שניה מפורסמת, בדבר קדושת בית הכנסת, וסדר בנייתו. בית הכנסת יש בו קדושה חמורה, שהיא מעין קדושת בתי המקדש: "ואהי להם למקדש מעט – אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות" (מגילה כט, א), וכן למדו מבית המקדש, שבית הכנסת צריך להיות גבוה משאר בתי העיר וכל עיר שגותיה גבוהים מבית הכנסת, סופה חרבה שנאמר: "לרומם את בית אלקינו ולהעמיד את חרבותיו" (שבת יא, א). לענין הלכה, יש בהגבהת בית הכנסת מחלוקת הראשונים והמאירי (שם) סובר: "שלא אמר אלא כשתגביהו שאר הבתים דרך כבוד ושררה, אך בבית דירה שהגביהו, בשביל להרבות דיורין ועלויות מותר". אולי על כך סומכים היום, שאין מקפידין כ"כ בדין זה, והדבר צריך ברור רחב, שאינו ענין למסגרת מאמר זה.

*

הראשונים נחלקו, בקדושת בית הכנסת החמורה הזאת, אם קדושתה מן התורה וגי דעות בדבר: א. י"א: שקדושה זו מן התורה, כקדושת בית המקדש, כשם שאסור ליהנות מן המקדש, כך אסור ליהנות מבתי כנסיות ובתי מדרשות, שהתיחדו לתפילה ולדרשה, שגם הם כמקדש. "ומקדשי תיראו – אף בתי כנסיות ובתי מדרשות במשמעי". כן היא דעת בעל ספר יראים (סי' שכד ובהוצ' הברשטאם סי' תט) וכן משמע דעת הרמב"ם במנין המצוות, במשנה תורה ל"ט ס"ה. ב. יש אומרים: שקדושתו מדרבנן, שחכמים הטילו עליו קדושה, מאחר שאומרים בו דברים של קדושה (הר"ן במס' מגילה פ"ג. ובספר האשכול – הוצ' ר' צבי אורבך עמ' 55 – בהלכות בית הכנסת, בלשון: "השוו חכמים קדושתו להמקדש"). לדעה זו הדרשות של: "והשימותי את מקדשיכם, ואהי להם למקדש מעט", אינן אלא אסמכתא. ג. יש אומרים: שאין קדושת בית הכנסת מצד עצמה כלל, אלא היא כעין תשמישי מצוה, כמו סוכה ולולב. שבזמן תשמיש חייבים לנהוג בהם כבוד, אך לאחר תשמישן נזרקים ואין בזה משום בזיון המצוה ולכן בזמן שבני העיר אינם רוצים בבית הכנסת, הרי הן כשאר תשמישי מצוה, שנזרקין אחר תשמישן. (הרמב"ן מגילה דף כה והביאו הר"ן שם, וכן הרשב"א והריטב"א).

אפשר אולי לתלות המחלוקת זו בזו. אם מצוה מן התורה לבנות בית הכנסת, הרי גם קדושתו חמורה ומן התורה, אם אין מצוה מן התורה לבנותו, הרי מצותו וקדושתו מדרבנן. שתי המחלוקות גם יחד, נעוצות בבעיה המרכזית: מאימתי תחילת בית הכנסת בישראל. מימי תורה ונביאים הראשונים או מימי סופרים ואנשי כנסת הגדולה – מדאורייתא או מדרבנן.

מחלוקת היסטורית והלכתית זו, אינה ענין למעשה, שהרי לא תתואר כיום קהילה בישראל, שלא תקים ותייחד מקום מתאים לבית כנסת. לא זו בלבד, אלא שמסביב לצורת בנייתו ופרטי תבניתו – ישנה ספרות רחבה בהלכה. נזכיר כאן רק את הקוים היסודיים של דיני בניית בית הכנסת.

"חייב בית הכנסת להיות בגובהה של עיר" (תוספתא מגילה פ"ג). וכן: "חייב להיות גבוה משאר הבתים" (שבת יא, א). "אמנם, בזמן שיש בתי נכרים בעיר, שגבוהים מבית הכנסת,

ליסודות המצוה של בנית בית הכנסת

קיו

מותר לבנות בית גבוה מבית הכנסת" (מגן אברהם אורח חיים סי' קנ, ס"ק ב). "אסור להתפלל בבית, שיש על גבו עליה שדרים בה ורק בשעת הדחק מותר" (שו"ע או"ח סי' קנ, סעיף ב', בהגהות רמ"א בשם מהר"י בן חביב). מכאן המנהג לקיים מנינים בבתי פרטיים, גם כשיש דיורין ע"ג חדר בית הכנסת, אך אין לבנות לכתחילה בית כנסת, שיהיו בו דיורין בקומה העליונה.

"אין פותחין פתח לבית הכנסת, אלא במזרח, שכן מצינו בהיכל שהיה פתחו למזרח, שנאמר: "והחונים לפני המשכן קדמה" (תוספתא מגילה פ"ג ורמב"ם תפילה יא, ב). דין זה נוהג אך בארצות המזרח, שמתפללים לכיוון ירושלים שהיא במערב. אבל המתפללים לצד מזרח, עושים הפתח במערב, (כ"ה בהגהות מימוניות שם אות ד וכן נפסק בשו"ע או"ח סי' קנ, סעיף ה). בא"י פשט המנהג, שאין מקפידין על פתיחת בית הכנסת במזרח, ויש למנהג זה על מה לסמוך.

בית הכנסת צריך שיהיו בו חלונות, שכן: "אמר רבי יוחנן: אל יתפלל אדם, אלא בבית שיש בו חלונות, שנאמר בדניאל: "וכוין פתיחן לי בעליתה נגד ירושלם" (ברכות לד, ב). סברות חלוקות בטעם דין זה: "כדי שיכון לבו כלפי שמים, שיסתכל בהם דרך החלון ויכניע לבו" – דעת רש"י, או "שיהיו החלונות לצד ירושלים, שיתפלל לצד ירושלים" – רמב"ם פ"ה מהלכות תפילה הלכה ו. כל בית כנסת שאין בו חלונות, אינו מקום הראוי לתפילה. אך יש ראשונים הסוברים: שכל הדין אינו אלא שהיחיד צריך להתפלל, במקום שיש בו חלונות וכן מובא בתשובות הרמב"ם (הוצ' פריימן סי' כא. ועיין בכסף משנה, במשנה תורה פ"ה מהלכות תפילה ה"ו, המביא את תוכן התשובה. ויש לעיין בדברי הרמב"ם שם במשנה תורה, הכותב: "וצריך לפתוח חלונות או פתחים כנגד ירושלים", בעוד שבתשובה הנ"ל מספיק: "כדי שיצייר בדמיונו שהוא כנגד ירושלים". בזוהר פרשת פקודי, המובא להלכה בבית יוסף אורח חיים סי' צ, מצינו: "שטוב שיהא בבית הכנסת י"ב חלונות לסבת סוד נכמס". בב"ח באו"ח סי' צ, כתב ע"פ הירושלמי ברכות פרק ה הלכה א: ש"צריך לעשות בבית הכנסת עזרה, כעין האולם בבית המקדש, כדי שהנכנס יעבור לפניו משתי דלתות וכן המנהג ברוב בתי הכנסת בא"י". הב"ח מביא גם את המדרש בפרשת כי תבוא: "אשרי אדם שומע לי, לשקוד על דלתותי, אמר הקב"ה... אלא הוי מתכוין להכנס דלת לפניו מדלת".

"צריכים לבנות היכל בבית הכנסת, להניח בו ספר תורה, ובימה באמצע בית הכנסת לקרוא עליה בתורה". (רמב"ם פ"א הלכה ב"ג). על מקום התיבה והבימה, נתעוררה מחלוקת גדולה. הכסף משנה (שם) כותב: "שחיוב העמדת הבימה באמצע בית הכנסת, אינו מוחלט והכל לפי תנאי המקום והזמן". בשו"ת חתם סופר או"ח סי' כח ובשו"ת משיב דבר סי' טו ועוד, החמירו מאד בדבר וכתבו: "שאינן לשנות את מקום הבימה ומקומה דוקא באמצע בית הכנסת". טעמים, שהרי אלכסנדריא של מצרים (סוכה נא, ב), שהבימה לא היתה כדי שישמע הקהל – שהרי בין כך ובין כך לא שמעו, והיו מניפין בסודרין כדי שיענו אמן – מכל מקום עשו את הבימה באמצע בית הכנסת. והטעם הוא: שהוא כנגד המזבח, שהיה באמצע בית המקדש. ביחוד הרבו טעמים לאסור, כנגד המתקנים בדת, שרצו להשוות את דמות בית

הכנסת לדמות בית ע"ז ר"ל. דבר זה הביא להחלת האיסור של ובחוקותיהם לא תלכו. ברור איפוא, שחייבים לעשות הבימה באמצע בית הכנסת ולא ליד ארון הקדש במזרח.

*

נמצינו למדים: שיש קוי יסוד עיקריים בדרך בנייתו ובצורת עיצובו של בית הכנסת בישראל, שמן הראוי להביאם בחשבון, בשעה שמתכננים בנייתם מחדש של היכלי הקודש של ירושלים ושל מדינת ישראל כולה. ובשעה שעורכים ומתכננים תכניות בנין בתי כנסת בישראל ובתפוצות.

נמנעתי בכוונה מלפרט את כל דיני צורת בתי הכנסת בתוך האולם, למשל: מקום העמוד וההפרדה בין עזרת הנשים לאולם בית הכנסת, שהן מן המפורסמות, ורק הסתפקתי בדוגמאות מספר, כדי להמחיש את הבעיות הכרוכות בעיצוב דמותן של בתי הכנסת.

כתשובה ראויה לנסיונות ערעור המסורת, שהננו עדים להם בתקופה האחרונה ופיק ברכים רוחני, הפושט בין השורות והמביא לעתים להרהורים ותהיה, מצדם של קטני אמונה על גורל ועתיד היהדות בישראל – תשמש הקמת בתי כנסת מפוארים וחדשים.

מי יתן ויהיו אלה בתי כנסת, שייבנו הן בצורתם והן בתכנם, ע"י תלמידי חכמים ואנשי תורה ולא ע"י עמי-הארצות. אדריכליהם צריכים להיות חדורים רוח דתית שלמה ועמוקה. מתכנניהם חייבים להיות אנשי תפילה ותורה, ובקיאים בהיסטוריה העשירה ורבת הפאר של בתי כנסת בישראל ובגולה במשך כל הדורות, שעליה כתובה ספרות רבת היקף, ע"י גדולי תורה וחכמי ישראל, בדורות האחרונים ובימינו אנו. רק כך תובטח שלמותו הפנימית וחזותו החיצונית המתאימה של בית הכנסת בישראל, להיותו ראוי לשמו, ולתפקידו בחיי חברה מתחדשים שבמדינת ישראל.

זאת ועוד, סדרים פנימיים נאים, הדרת קודש ויראת הכבוד, חייבים לשרור בתוך מקדשי המעט. לא יראה של קדרות השוררת בבתי תיפלה, כי אם יראה של כבוד שופעת חיים ורננה, אך אפופה הרגשה של כל מתפלל ומתפלל, כי המקום אשר עליו הוא עומד, אדמת קודש היא.

אם נדע לקדם את פני השעה הגדולה בתולדות עמנו, בתחיה מחודשת כל כוחותינו הפנימיים הגנוזים, תחיה על טהרת הקודש, אך ראויה בצורתה לדור ולארץ. ונהרו אלינו המונות עורגים להארה רוחנית. אז נזכה לתחיית רוח ישראל בארץ ישראל ולמקדשי מעט ראויים לשמם – בישראל ובתפוצות.

(דברים שנאמרו בכינוס גבאי בתי הכנסת בחיפה).